

ULÛM-I İKTİSADİYE VE İÇTİMAİYE MECMUASI

Deniz Karaman

Öz

Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, II. Meşrutiyetin ilânından sonra basın yayın hayatında sansürün kalkmasıyla içerik açısından geniş bir yelpaze oluşturan süreli yayınlar arasında entelektüel kesime hitap eden nitelikli mecmualardan biri olup, genel olarak pozitivist ve liberal düşüncenin hâkim olduğu bir platform oluşturmuştur. Bu makalede mecmuada yer alan yazılar iktisadî ve içtimai olmak üzere iki ana başlıkta incelenmektedir. Mecmuada yayınlanan bütün makaleler gözden geçirilmiş ve ele alınan konulara göre kategorize edildikten sonra her kategoride yer alan önemli yazılar hakkında bilgi verilmiştir. İktisadî açıdan tarım, ticaret, ulaşım, borçlanma, borsa konularında yoğunluk görülmektedir. Eğitim, sanat, ahlâk, tarih, hukuk, felsefe ve toplumbilimleri ele alınan başlıca içtimai konulardır.

Anahtar Sözcükler

II. Meşrutiyet, Pozitivizm, Liberal Düşünce, Toplumbilim, Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye

Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası (The Journal of Economic and Social Sciences)

Abstract

With the lifting of censorship of the press and publishing after the announcement of the Second Constitution (İkinci Meşrutiyet), among the periodical publications with broad-ranging contents was The Journal of Economic and Social Sciences, a high-quality journal aimed at intellectuals and which formed a platform for predominantly liberal and generally positivist thought. In this article, the writings in the journal are examined under two main headings - economic and social. All articles published in the journal have been scrutinized and after being categorized based on the topics they deal with, information has been provided for important writers in every category. Under the category of economics the topics of agriculture, trade, transportation, indebtedness and the stock exchange predominate. Education, art, morality, history, law, philosophy and sociology the most frequently treated social topics.

Giriş

II. Meşrutiyetin ilânından sonra basın-yayın hayatındaki sansürün kalkmasıyla içerik açısından bilimden sanata, aileden mizaha kadar geniş bir yelpaze oluşturan süreli yayınlar; sayı açısından da büyük artış göstermiştir. Çoğunlukla kısa süren yayın hayatı ve sınırlı sayfa sayısına sahip dergiler yalnız İstanbul'da değil, taşrada da yayınlanmıştır. Bunlar arasında özel bir yeri ve önemi olan, entelektüel kesime hitap eden nitelikli mecmualar, aynı zamanda toplumu dönüştürme misyonu üstlenirler. Bu yayınların bir ideoloji veya fikir akımının yansıması olduğunu söylemek yanlış olmaz. Hem bilgilendirmek, bir şeyler öğretmek, hem de bunu yaparken bir tercihi savunmak temel yaklaşım biçimidir. Ele alınan konuların kapsamı mecmuanın türüne göre değişmekle birlikte genel olarak iktisadî, siyasî ve toplumsal içeriklidir. Fikir akımları siyasî açıdan Türkçü, İslâmcı, sosyalist; iktisadî açıdan liberal, himayeci; felsefi açıdan pozitivist, materyalist gibi kategorilere ayrılabilirse de zaman zaman meselâ İslâmcılıkla sosyalizmi bağdaştıran yaklaşımlar da görülmektedir. Batıcılık ise kısmen ya da tamamen, bütün akımların referansıdır. Bir uçta yer alan kısmî batıcılık veya muhafazakâr kesimin batıcılık anlayışı, batının ilim ve tekniğine münhasır addedilebilir. Diğer uçta batıyı bütün kurumlarıyla radikal bir biçimde

savunan Abdullah Cevdet ve onun İçtihad'ı bulunmaktadır. Ulûm-İ İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası bu yelpazenin neresindedir veya bünyesinde bu unsurların hangilerini barındırmaktadır sorusuna genel olarak; pozitivist, liberal ve batıcı olduğu şeklinde cevap verilebilir.

Mecmuada Yayınlanan Yazılar

Ulûm-İ İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası 28 Aralık 1908 – 14 Mart 1911 tarihleri arasında 27 sayı olarak yayınlanmıştır. Ancak 18-21. sayılar birlikte yayınlandığı için gerçekte 24 sayıdır. Mecmuanın kapağında sayı, tarih ve cilt numarasından sonra sırasıyla mecmuanın ve kurucuların adları; içindekiler, müdür ve imtiyaz sahibinin adı, fiyatı, yayın yeri ve matbaa adresi yer almaktadır. Bazı sayıların sonunda yer alan fihristler iktisadî, içtimai, tarihî ve siyasî olarak dört ana başlık altında hem yazar adına hem de makale başlığına göre; bazı sayılarda ise konu ayrımına gidilmeden makale başlığı ve yazar adlarına göre düzenlenmiştir. Toplam olarak yirmi iki imza mevcuttur. En verimli yazarlar şüphesiz derginin kurucularıdır. Ahmed Şuayib otuz sekiz, Mehmed Cavid yirmi yedi, Rıza Tefvik on beş yazı ile mecmuaya katkıda bulunmuşlardır. Bu yazıların çoğu, bir dizi mahiyetindedir. Özellikle Şuayib'in "Fransa İhtilâl-i Kebiri" başlıklı yazıları on dokuz sayı devam eden, bir kitap hacminindedir. Bunu sekiz sayı süren "Rusya" takip eder. Bazıları birkaç sayı süren diğer yazıları ise "Yirminci Asırda Tarih", "Devlet ve Cemiyet", "Hürriyet-i Mezhebiye", "Düvel-i Mütemeddinenin Siyaset-i Mezhebîyeleri", "Avamîl-i İçtimaiye" ve "Viyana Mütenteri" başlıklarını taşımaktadır. Mehmed Cavid'in de "Ticaret Şirketleri" ve "Borsa Muamelâtı" başlıklı yazıları hacimlidir. Diğerleri "Kanuni Esasimizin Maliye Kanunu Hakkındaki Mevaddı", "Rumeli Şimendiferleri", "Ticaret Odaları", "Selanik-Manastır Demiryolu", "Beynelmîlel İhsaiyat Enstitüsü", "Badel İnkılab İstikrazlarımız", "Düyun-ı Umumiye-i Osmanîye", "1327 Senesi Esbab-ı Mucibe Layıhası" ve yedi sayı süren "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye" olarak sayılabilir. Rıza Tefvik'in bazıları üç dört sayı süren makaleleri ise "Nüfus Meselesi ve Ehemmiyet-i Siyasiye ve İçtimaiyesi", Ahlâkın Nüfusa Tesiri", "Tasnif-i Ulûm", "Hürriyet – İngiliz Hâkim-i Meşhuru John Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor", "Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer'in Felsefesi", "İngiltere'de Bir Amele Köyü", "Hukuk-ı Esasiyeye Medhâl" başlıklarını taşımaktadır. Diğer yazarlar ve makale sayıları şöyledir: Ahmed Turhan "Bütçeye Dair", Ali Suad "Mısır'da Buhran-ı Malî", Fazıl Ahmed "Terbiye Tahsil", Mahmud Esad "Defter-i Hakani Hakkında Bir Layiha", Menemenlizade Ahmed Muvaffak "Fransa'da Tediye Muamelâtı", Sakızlı Ermenak "Usûl-i Sikke-i Osmanîye" ve Halide Salih – Salih Zeki müştereken "August Comte" olmak üzere birer makaleye sahiptirler. Ali Kâmi "Sosyalizm Hakkında Tenkidat", Cemal "Ziraat İstatistikleri Nasıl Yapılır", Doktor Edhem "Terbiye-i Akliye", İbnül Hakkı Lütfi "Usûl-i Meskukat-ı Kadime" olmak üzere aynı başlıkla ikişer makaleye sahiptirler. Asaf Nefi "Demokrasi ve Sosyalizm", "Mücadele-i Hayatiye ve Tekâmül-i Cemiyat" ve "Ahmed Şuayib"; Faik Nüzhet "Temettü Vergisi", "Bizde Tediye" ve "Aşar"; Nazım Ragıb "Usûl-i Umumiye-i Tekalif"; Satı biri "Uzviyetler ve Cemiyetler", ikisi "Mebahis-i Ruhiye" başlığı ile toplamda üçer yazı ile katkıda bulunmuşlardır. İmzalarıyla daha sık karşılaşılan yazarlar ise başta on beş yazı ile Bedii Nuri olmak üzere, altı yazı ile Ahmed Muhtar, yedi yazı ile Hasan Tahsin ve dört yazı ile Zühdü'dür. Ahmed Muhtar'ın makaleleri "Ticaret-i

Bahriye ve Limanlar”, “Ticaret-i Bahriye ve Gemi ve Vapurlar”, “Düyun-ı Umumiye-i Düvel”, “Fevkalâde Bütçe”, “Muvakkat Bütçe” ve “Ziraî Program”dır. Aynizade Hasan Tahsin’in geniş kapsamlı yazıları “Yirminci Asırda Mesele-i İktisadiye” ve “Divan-ı Muhasebatın Tarihçesi” olmak üzere iki konuya yöneliktir. Zühdü “İnikas-ı Tekalif” dışında “Bütçe Hakkının Tarihi” adıyla toplam üç makale yazmıştır. Bedii Nuri’nin bazıları birkaç sayı devam eden makaleleri ise “Hikmet-i İçtimaiye”, Kabiliyet-i İçtimaiye”, “Hayat-ı İçtimaiye”, “Beynelmilel Ulûm-ı İçtimaiye Müessesesinin Yedinci Kongresi”, “Ferdiyyun ve Fevzaiyyun”, “Mebahis-i Ahlâkiye”, “Tahavvülat-ı Fikriye”, “Ulûm-ı İçtimaiye” ve “İktisadî Riyazi” başlıklarını taşımaktadır (Karaman, 2001: 80-100).

Amaç ve Program

Hemen hemen hiçbir polemğin yer almadığı mecmua hem yayınlandığı dönem hem de bugün için adeta bir bilgi bankasıdır. Mecmuanın yayın hayatına başladığı ilk sayıda kurucuların imzası ile neşrolunan “Mukaddime”de (Ahmed Şuayib vd., 1324a) bu husus bir yayın ilkesi olarak belirtilmiş ve mecmuanın yol haritası verilmiştir. Mukaddime’de iktisadî ve siyasî gelişmeler bir madalyonun iki yüzü olarak değerlendirilerek iktisadî kalkınma sağlayamayan ülkelerin uluslararası platformda siyasî bir güç olamayacağı vurgulanır. Bu sebeple öncelikle büyük devletlerin yükseliş ve gerileyişlerinin tarihî süreç içinde ele alınacağı; sanayi, tarım, ticaret ve maliye konularında hem Osmanlı Devleti hem de gerektiğinde diğer devletlerin tecrübelerini içeren geniş perspektifli yazılar vaad edilmektedir. Oransal olarak ülke nüfusunun çoğunluğu tarımla uğraştığı, verimli olabilecek tarımsal kaynaklar yeterince işlenmemiş olduğu için tarımsal gelişme üzerinde önemle durulacağı belirtilir. Sanayi konusu ihmal edilmeyecek; gerekli hammaddeleri ülke içinden sağlanabilecek sanayi kolları bilhassa teşvik edilecektir. Anlaşılacağı üzere sanayii de ihmal etmeden, ülke ekonomisi için karşılaştırmalı üstünlükleri gözeten bir yayın politikası izlenecektir. Osmanlı ülkesinin Adriyatik sahillerinden Kızıldeniz’e kadar sahip olduğu geniş coğrafya dikkate alındığında iç ve dış ticaretin önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Böylece hem ticarî eğitim-öğretim hem de ticarî teşkilâtın mevcut durumu tespit edilerek bunların iyileştirilmesi için yapılması gerekenlere ve gençlerin ticarete yönelmesini teşvik eden yayınlara yer verilecektir. Ulaşım imkânlarının ülke ticareti ve iktisadî gelişimi açısından taşıdığı önem sebebiyle hem ulaşım imkânları hem de demir yolları ile ilgili gelişmeler ve anlaşmalar mecmuada yer alacaktır. Ticaret şirketlerinin önemi, para ve sermaye kuruluşları ile bu alandaki işlemler, üzerinde durulacak diğer iktisadî konulardır. Mukaddime’de ayrıca bütçenin kısıtlı imkânlarının büyük yatırım projelerine girişmeye ve mevcut kamu personelinin yol açtığı maliyeti karşılamaya yeterli olmadığı vurgulanmaktadır. Maliye ile ilgili bilgilerin Avrupa ülkelerindeki gelişimi de içerecek şekilde verileceği; devlet borçlarının tarihçesi ve mevcut durumu ile ele alınacağı, vergi konusunda kapsamlı değerlendirmeler yapılacağı, eğitim, sanat, ahlâk, tarih, hukuk, felsefe ve toplumbilimlerinin ihmal edilmeyeceği de ilân edilmektedir. Bu bağlamda “içtimai” konularda Comte, Le Play ve Spencer atf yapılan başlıca toplumbilimciler olacaktır. Mecmuanın yayınlandığı iki yılın

sonunda makalelere bakıldığında, bütün bu konular hakkında kapsamlı yayınlar yapılarak verilen sözlerin tutulduğu görülmektedir.

“İktisadiye” Konuları ve Bazı Örnekler

Yayınlanan makaleler, mecmuanın adının da çağrıştırdığı gibi “İktisadiye” ve “İçtimaiye” olmak üzere iki gruba ayrılarak incelendiğinde, bütün üzerinden bazı tespitler yapmak mümkündür. İktisadî konularda her şeyden önce Osmanlı Devletindeki çeşitli uygulamalar ele alınarak ülkedeki işleyiş, yabancı ülkelerdeki uygulamalar ve Osmanlı Devletinde yapılması gerekenler şeklinde genel bir plana uyulduğu söylenebilir. Böylece bir yandan aksaklıklar tespit edilirken diğer yandan çözümler önerilmektedir. Kendi kategorisindeki diğer mecmualarda olduğu gibi Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuasının yazarları da seçkin kalemlerdir. Bunlar nazır, âyan meclisi üyesi, mutasarrıf, müsteşar, müfettiş, muallim gibi seçkin devlet adamları veya kamu görevlileridir. Devletin çeşitli kademelerinde yer almaları sebebiyle her biri sorunlara fevkalâde vâkif, dolayısıyla çözüm önerileri konusunda yetkin kişilerdir.

Para ve Maliye

Yazarların çoğunlukla maliye mensubu olması, malî konuların öne çıkmasına yol açar. Böylece bütçenin hazırlanma ve kabul usûlleri; adi, muvakkat ve fevkalâde gibi çeşitleri; verginin genel olarak tarihçesi; aşar, temettü gibi önem arz eden ve uygulamada büyük sorunlarla karşılaşılan vergi kalemleri, devlet dairelerinde yapılması gerekli ödemelerde görülen problemler gibi konular tamamen teknik düzeyde ele alınmıştır. Öyle ki Avrupa ülkelerine görevli olarak giden bir komisyonun, dönüşünde Divan-ı Muhasebat'a takdim ettiği rapor dahi mecmuada yayınlanır. Para konusu da teknik düzeyde ve tarihî gelişimi ile ele alınan konulardandır. Devletin kuruluşundan itibaren para birimleri, ayarı, değerindeki değişimler, yapılan yenilikler, çift metal sistemi ve uygulamaya dönük sorunlar bu konudaki yayınların içeriğini oluşturmaktadır.

Devlet Borçları

Osmanlı Devletinin yanı sıra büyük devletlerin borçları, üzerinde durulan önemli konular arasındadır. Cavid Bey, Osmanlı Devletinin geçmiş borçlanmalarına yönelik “istikraz mukaveleleri”ni yayınladığı gibi; son yılların borçlarıyla ilgili bilgiler de vermektedir. Ahmed Muhtar (1325b) ise önemli Avrupa devletleri ile Amerika'nın borçlarını incelediği “Düyun-ı Umumiye-i Düvel” başlıklı yazısında bu ülkelerin toplam borçlarının özellikle şimendifer hisse senetlerinin devlet kağıtları ile değiştirilmesi sebebiyle 1793'te 13 milyardan, 1900'de 180 milyara yükselerek 19. asırda olağanüstü bir artış gösterdiğini belirtir. İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya, İtalya ve Amerika'nın borçlarını detaylı olarak ele alır. İspanya, Portekiz, Belçika, Romanya, Yunanistan, İsveç, İsviçre, Sırbistan, Norveç, Bulgaristan, Danimarka ve Osmanlı Devleti'nin ise borç yekunları ile bunlardan bir kısmının faiz ve anapara olarak yıllık ödemelerini ve kişi başı borç miktarını tablolar hâlinde verir.

Ticaret

Dünya ülkelerinin ticaret tarihine ve mevcut durumlarına yönelik yazılar mecmuada önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda Cavid Bey ve Ahmed Muhtar'ın hacimli yazıları bulunmaktadır. Hatta yayın tarihi itibarıyla bu konuya ilk değinen Ahmed Muhtar olmuştur. “Ticaret-i Bahriye: Gemi ve Vapurlar” ile “Ticaret-i Bahriye ve Limanlar” adlı makalelerinin ilkinde Ahmed Muhtar

(1324), bir ülkenin dış ticaretinin yol açtığı nakliye masrafı dikkate alınırsa deniz taşımacılığında sahip olduğu gemi ve vapurların öneminin anlaşılacağını belirterek; Mısır, Fenike, Roma ve Araplar'da deniz taşımacılığına değinir. Buharın taşımacılıkta başlıca enerji kaynağı olarak kullanılmasıyla bu alanda Venedik'in önemini kaybettiğini; Ümit Burnu'nun keşfinden sonra aynı akıbete uğrayan Akdeniz'in, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla tekrar önem kazandığını, kanalın açılması sırasında İngiltere'nin çıkardığı güçlükleri; açıldıktan sonra da bu yolu ele geçirmeye yönelik gayretlerini anlatır. İngiltere önce kanal hisselerini satın alarak, sonra da Mısır'ı işgal ederek bu amacına ulaşmıştır. Görüldüğü gibi makalede olaylar yalnız iktisadî değil, siyasî boyutuyla da ele alınmaktadır. 16-19. asırlarda hangi devletlerin, hangi sebeplerle denizcilikte ilerleyerek dünya ticaretine hâkim oldukları; gemi teknolojisindeki gelişmeler ve bunun taşıma kapasitesi ile ulaşım maliyet ve süresine olumlu yansımaları ve nihayet 20. asırda çeşitli ülkelerin dünya ticaretinden aldıkları paya göre sıralaması yazının içeriğini oluşturur. Ahmed Muhtar ancak büyük sermaye ve organizasyonlarla yapılabilir hâle gelen deniz ticaretinde Osmanlı devletinin bütün ülkelerin gerisinde yer almasını, ülke yönetiminden kaynaklanan sebeplerin yanı sıra teşebbüs fikrinin olmamasına bağlamaktadır. Böylece çoğu makalede olduğu gibi mesele gelip, zihniyet değişiminin gerekliliğine ve özel teşebbüsün önemine dayanır. Çeşitli ülkelerin gemi sayı ve taşıma kapasiteleri; Osmanlı devletinin başlıca limanları ve bunlardan yapılan ihracat ve ithalât değerleri tablolar hâlinde verildiğinden makale bu gün için de önemli bir kaynak niteliğindedir. Tahmin edileceği gibi İstanbul Osmanlı dış ticaretinde hem ihracat hem de ithalât açısından ilk sırayı almakta; İstanbul'u İzmir takip etmektedir. Ülkenin toplam ihracatı 19.673.000; toplam ithalâtı 31.366.000 Osmanlı lirası değerindedir. Çeşitli ülkelerin Osmanlı dış ticaretinden aldıkları paylara bakıldığında ise İngiltere ihracat ve ithalâtta ilk sırayı almakta, onu ihracatta Fransa, Almanya, Avusturya ve Belçika; ithalâtta Avusturya, Almanya, Fransa, Rusya ve Belçika takip etmektedir. Ahmed Muhtar bu ticaretin hemen hemen tamamen yabancı gemilerle yapılmasının, geniş sahil ve birçok limana sahip bir ülkenin kendi kaynaklarından yeterince yararlanmadığının göstergesi ve esef edilecek bir keyfiyet olduğunu belirtir.

“Ticaret-i Bahriye ve Limanlar” başlıklı yazıda Ahmed Muhtar (1325a) İngiltere, Hollanda, Hansa Şehirleri, İtalya, İspanya ve Fransa'nın ticaret tarihi hakkında bilgi vermektedir. Artık deniz ticaretinde söz sahibi olmanın başlıca şartı, batı medeniyetinin icat ettiği teknolojiyi haiz limanlara sahip olmaktır diyen Ahmed Muhtar; Avrupa ülkelerinde mevcut limanların sahip olduğu imkânlar ve yönetim tarzlarını inceledikten sonra, Osmanlı Devletinde gemi ve liman işletmeciliğini ve limanların durumunu, ülkede yeni liman kurulmasına ihtiyaç duyulan bölgeleri ele alır. Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz, Kızıldeniz, Basra Körfezi gibi dünyanın en önemli denizlerinde ancak sekiz liman olup; liman inşası özel şirketlere bırakılmıştır. Osmanlı limanları ne Fransa'da olduğu gibi hükümet tarafından, ne de Almanya ve Hollanda'da görüldüğü gibi şehirler tarafından inşa ve idare olunmaktadır. Bir Osmanlı anonim şirketi kurulmak ve imtiyazları bu şirkete devir olunmak şartıyla merkezi hükümet tarafından taliplerine ihale olunur, bu sebeple ilgili şehrin belediye, tüccar ve ticaret odalarının hiçbir müdahale hakkı bulunmaz. Osmanlı

sahillerinde doğrudan hükümet tarafından inşa ve idare olunan tek liman, Hicaz hattını sahile ulaştıran Hayfa iskelesidir. Osmanlı sahilleri çok geniş ve ülke çeşitli ticaret mıntıklarına sahip olduğundan daha pek çok liman inşası gerekmektedir. Meselâ Sivas ve civar vilayetlerin ihracatları için Samsun ve Kastamonu'da; özellikle kereste ihracatı için Tirebolu'da bir liman inşası zaruridir. Keza Dedeâğaç ve İskenderun, liman inşasına müsaittir ve buralarda liman kurulması faydalı görülmektedir. İskenderun, Halep'in doğal limanı sayılmak lazım gelir. Bu sebeple demir yolu yapımı da bölgenin gelişmesini teşvik edecektir. Yüz binlerce hacının güzergâhı olan Cidde ve Yemen de liman ihtiyacı olan şehirlerdendir. Gelişmenin başlıca yollarından birini deniz ticaretinin artması olarak gören Ahmed Muhtar, her şeyin hükümetten beklenmeyip halkın teşebbüs kuvvetinin harekete geçirilmesi ve ancak ondan sonra hükümetin, üstüne düşenleri yapması için icbar edilmesi gerektiğini belirtir.

Kamu işletmelerinin özelleştirilmesi konusu, Türk iktisat tarihi için yeni bir mesele değildir. Bu bağlamda, 1325/1909 senesinde olağanüstü bütçenin finansmanı için bazı devlet çiftliklerinin ve eski toprakların satışı söz konusudur. Ahmed Muhtar (1325b), satılacak toprak arasında Girit veya Kanije kuşatmasında kullanılanların bulunması ihtimali üzerine, bütün milletler böyle tarihî kıymetlerini inşa ettikleri müzelerde korurlarken, Osmanlı Devleti'nde birkaç yüz bin lira için millî ve tarihî yadigârların elden çıkarılmasını eleştirir. Büyük çiftlikler ise onları idare edecek ilim, teknoloji ve sermayeye sahip kimse bulunmadığı için müzayede ile değerinin çok altında ve üstelik yabancılara satılacaktır. Oysa gelirinin bir kısmı devlete ait olmak üzere tarımla uğraşan sermayedara ilzam edilirse hem civar ahalisine iş ve para kazanma imkânı verilecek hem de köylüler yeni teknikler görüp öğreneceklerdir. Böylece yazının, dönemin bir devlet adamının olaylara bakış açısını yansıtan ip uçları ile dolu olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Ahmed Muhtar'ın özel teşebbüse yapılacak satışlarda yerli sermayenin tercih edilmesinden ve özelleştirme konusunun belirlenmesinde seçici bir tutumdan yana olduğu da görülmektedir.

Tarım

Osmanlı Devletinin bir tarım ülkesi olduğu çeşitli yazarlar tarafından çeşitli dergilerde dile getirilir. Hemen herkes tarım konusunda üretim teknikleri, ulaşımdan kaynaklanan pazarlama sorunları ve vergileme konusundaki problemlerin giderilmesi için daha pek çok mesafe alınması gerektiğinin farkındadır. Hatta bazen daha da ileri gidilerek, bu sebeplerle Osmanlı Devletinin tarım ülkesi bile sayılamayacağını ifade edenler bulunmaktadır (Mustafa Zühdü, 1330). Zihniyet meselesi de bu bağlamda ele alınır. Ahmed Muhtar'ın (1325c) Orman ve Maadin ve Ziraat nazırı Aristidi Paşa'ya ithafen yazdığı "Ziraî Program" başlıklı makalede Osmanlı Devletinin bir ziraat memleketi olduğu, milletin tarımla uğraştığı vurgulanarak; medenî ihtiyaçların ziyadesiyle arttığı, uluslararası iktisadî rekabetin çok şiddetlendiği, bu sebeple çalışmanın önemi ve kaybedilecek zaman olmadığı belirtilir. Ancak öncelikle millete ne için ve nasıl çalışacağı öğretilmelidir. Çalışmadığı takdirde uğrayacağı yoksulluk ve felaketin halka anlatılması hükümetin üzerine düşen bir görevdir. Ahmed Muhtar bununla devletin hak ve yetkilerinin aşırı derecede artmasını, devletin sosyalizme kaymasını kast etmediği gibi devletçiliğe de taraftar olmadığını ve hükümeti buna teşvik etmediğini; fakat, halkın eğitimsizliği ve meşrutiyet öncesindeki

idarelerin ihmali dolayısıyla gelinen durumun bu görevi hükümete yüklediğini ifade eder. Osmanlı Devleti bir tarım memleketidir. Daha uzun zaman sanayi memleketi hâline gelemeyeceği için tarımın yeni teknolojilerle yapılmaması, eski usûllere devam edilmesi hâlinde refaha kavuşmak şöyle dursun yaşamak bile mümkün olmayacaktır. Bir ülkede iktisadî meseleler siyasî meseleler kadar önemlidir. İyi bir siyaset için iyi bir maliye, onun için de iyi bir iktisadiye gerekir. Bir milletin kuvveti, ordusu ve harp teçhizatıyla ölçülür, bunlar da iyi bir maliye ile sağlanır; halkı yoksul olan ülkenin maliyesi de iyi olmaz diyerek bilinen adalet dairesini tasvir eder. Yazara göre halkı zenginleştirmek, memleketi imar etmek için ziraatı ve ziraat usûlleri ıslah etmek gerekir; dolayısıyla hükümetin esaslı bir programı olmalı ve kesintiye uğramaksızın aşama aşama uygulanmalıdır. Osmanlı memleketi çok farklı arazi, iklim, toplumsal ve iktisadî şartları haiz bölgelere sahip olduğu için yeni program bu tür farklılıkları da gözetererek tanzim edilmelidir. Avrupa'dan tarım konusunda uzmanlaşmış ziraat mühendisleri getirilmeli ve Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarıyla desteklenecek gruplar oluşturulmalı, nerelerde örnek çiftlikler ve ziraat mektepleri kurulacağı belirlenmeli, gerektiğinde tohumluk dağıtılmalı; hayvanların cinsleri ıslah edilmeli, damızlık ihtiyacı belirlenmeli; böylece bölgesel bazda hazırlanan programlar nezaret tarafından genel bir programa dönüştürülmelidir. Program hazırlandıktan sonra hayata geçirilmesi için gerekli para ve uzman kadro belirlenerek, her yıl gerekli miktar bütçeye konmalıdır. Böyle bir maksat için harcanacak para kısa zamanda aşar ve ağnamın artışıyla karşılanacak; gelir artışı sağlandığı için vergilerin tahsilinde problem çıkmayacaktır. Bir millet için eksik olduğu yönleri bilmek erdemdir, aksi hâlde bu eksiklikleri gidermek mümkün olmaz. Bu işler için nezaret bünyesinde bir "ziraat genel müdürlüğü" kurulmalıdır. Bütün bu önerilerin ne kadar gerekli olduğunun anlaşılması ve örnek alınması için bir Alman çiftliğinin işleyişi ile ilgili metin tercümesi bu girişin ardından yayınlanmıştır.

Tarım konusundaki meselelere değinen yazarlardan biri de Faik Nüzhet'tir. Faik Nüzhet'e (1325) göre tarım alanındaki temel mesele aşarın kaldırılıp kaldırılmayacağı meselesidir. Diğerlerini bir teferruat olarak görür. Aşardan sağlanan gelirin bütçe açısından çok büyük öneme sahip olması bu sisteme yönelik değişiklikleri güçleştirdiği için bu mes'uliyeti yüklenmek istemeyen maliye nazırlarının mazur görülmesi gerektiğini belirterek; aşar sistemine yönelik makalesinin amacını, bir fikri kamu oyu ile paylaşmak, bu yolla günü geldiğinde aşarın kaldırılması için zemin hazırlamak şeklinde ifade eder. Çiftçiye belli miktar vergi yüklemek yerine elde ettiği hasılatın belli bir yüzdesi şeklinde mahsul iyi olursa çok, kötü olursa az vergi almak yönünde bir genel kabul olduğunu; halbuki "ziraatın gelişmemiş olması mı aşarı devam ettiriyor; aşar usûlü mü ziraatın terakkisine mani oluyor" şeklindeki soruya cevap bulmak gerektiğini belirtir. Bu sistemde rastlanan sorunları müşir veya mültezim olmadan çiftçinin harmana başlayamaması ve bu sürede mahsulün çalınma, yanma, ıslanma tehlikelerine maruz kalması; hasat zamanı mahsulün en bol ve en ucuz döneminde çiftçinin kendi ürününü kullanamayıp, ihtiyaçlarını piyasadan yüksek fiyatla ve borçla alması harman sonrasında borçlarını % 60 faizle ödediği için neticede elinde bir şey kalmaması; aşar ihalelerini hatırlı kişilerin almasıyla bir çiftliğin iltizam ve emaneten yönetimleri arasında yirmi

bin kuruşa varan farklar görülmesi şeklinde özetlemektedir. Böylece ziraatın terakkisi sorununun çözümünü, aşar sisteminin lağvında arayarak sür'atle yeni bir usûl getirilmesini öngörmektedir. Bütün bu görüşler iktisadî ve malî olayların birbirinden ayrı değil, bilakis birbirine bağlı olarak ele alındığı; malî darlığın giderilmesi için öncelikle meselenin iktisadî boyutunun çözülmesi gerektiği; tarımda iktisadî gelişme sağlandığında malî darlığın da kendiliğinden çözüleceği şeklinde sağlıklı bir yaklaşımı göstermektedir.

Borsa Buhranı

Borsaların işleyişi ve ülke ekonomisine etkileri de mecmuada ilgi gösterilen konulardandır. Ali Suad'ın Mısır borsasında spekülâtif işlemlerin yol açtığı iktisadî buhranı anlatan makalesi dışında; Cavid Bey'in borsa işlemlerini tanımlayarak bu işlemlerin nasıl yapılacağı üzerinde durduğu oldukça kapsamlı bir yazı dizisi bulunmaktadır. Ali Suad (1324) banker, bankacı, borsa ajanı, büyük şirket hissedarları ve yöneticilerinin malî buhranlardan bazen büyük menfaatler sağladığı için bu kişilerin etkisinde kalmamak gerektiğini vurgular. Malî buhranların meydana geldiği memleketlerde hadiselerin başlangıcı olarak, mevcut para miktarıyla karşılanamayacak kadar çok malî işlem yapılmasını gösterir. Yazar buhranları ticarî-nakdî, sınaî ve borsa buhranları olmak üzere üçe ayırır. Ticaret ve sanayi kesimi borsalarla iç içe olduğundan borsa buhranları diğer kesimleri de etkileyerek nakdî servetin erimesine yol açmaktadır. Mısır'daki buhran da borsada başlamakla beraber istisnasız her alana yayılmıştır. Ali Suad bazı araştırmacıların yeni teşekkül eden veya iktisadî-siyasî hayatının yeni bir gelişme devresinde olan ülkelerde buhranları kaçınılmaz bulduğunu, fakat bu doğru olsaydı köklü devletlerde hiç buhran doğmaması gerektiğini; oysa İngiltere'de 1825, 1837, 1857 ve 1861 senelerinde kısa buhranlar meydana geldiğini, köklü devletlerin tek farkının buhranlarla başa çıkma tecrübesine sahip olmaları ve buhranları yönetip yönlendirme becerisi göstermeleri olduğunu belirtir. Ali Suad'a atfen Mısır buhranının sebep ve sonuçları şöyle özetlenebilir: Pamuk üretimindeki artışa paralel olarak Mısır'da büyük bir zenginlik doğmuş; bunu şehirlere göçle birlikte konaklarda sürdürülen batılı bir hayat tarzı takip etmiştir. İnsanların önemli bir kısmı işlerini geliştirip genişletmiş, ticarî muamele ve konutlaşma artmıştır. Para bol ve ucuz, alış veriş fazla olduğu için bir biri ardına banka ve şirketler kurulur. 1907'de Mısır'da toplam şirket sayısı 227, toplam sermaye 70 milyon İngiliz lirasını aşmıştır. Bu şirketlerin faaliyet alanı ve içerdikleri yabancı sermaye miktarı araştırılınca, malî buhran da izah edilmiş olacaktır. İki yüz yirmi yedi şirketten banka, su, şimendifer-tramvay şirketleri çıkarıldığında kalanlar arazi ve sanayi şirketleridir. Tarımsal arazi şirketleri nispeten sağlam şirketlerdir. Sınaî şirketlere gelince, bunlar pamuk fabrikaları ve oteller olarak ayrıldığında aralarında büyük farklar ortaya çıkmaktadır. Mısır'daki üç büyük otel şirketi şehirdeki arsa fiyatlarının on yılda % 100 oranında artmasına yol açmış, hisse senetlerinin değeri de yüksek fiyatlara ulaşmıştır. Ancak bu otel şirketlerinin asıl kârı otelcilik işletmesinden değil, sahip oldukları arazilerin kıymetlenmesinden kaynaklanmış; bir çoğu bahçelerini parselleyip satmaya başlamışlardır. Arsalar üzerine bina yapılmadığı gibi yılda altı yedi taksit ve sekiz on yıl vade ile satılmakta böylece, bin lira peşin para ile on bin liralık arsa almak mümkün hâle gelmektedir. Satışlar gerçekte ödenen ilk taksitin ve artan nominal değer tahsili olup bir mukavele ile yapılan devirden ibarettir. Ali Suad borsada da 1000 liralık nakitle 20-30 bin liralık işlem

yapmanın imkân dâhilinde olduğunu ve Kahire'nin günde üç dört defa alınıp satıldığını belirtmektedir. İşlemlerin büyük kısmı yabancı bankalardan alınan kredilerle yine yabancı şirketlere hissedar olmak suretiyle gerçekleşir. Diğer taraftan tramvay şirketi gibi istikbal vaad eden şirketlerin bütün hisseleri yabancılar tarafından alınır ve Mısır borsasında bunlar üzerinde işlem yapılmaz. Bu senetleri almak isteyenler Brüksel borsasına gitmek zorunda kalır. Borsada işlemler vade ile yapıldığından peşin ödeme gereği son derece düşük olan bu spekülâtif faaliyetlerden borsa simsarlarının kazancı yılda % 60 artış gösterir. Bedeli tamamen ödenen kağıtlar da bankalara rehin edilerek tekrar borsaya yatırım yapılır. Başta pamuk olmak üzere mal borsasında da benzer gelişmeler görülmektedir. Sonunda bankaların kredi musluklarını kapattığı, hisse senedi ihraç ve alımının durduğu gün gelir. Ali Suad malî buhranın, servet ve malî gücü aşan spekülâtif işlemler sonucunda doğduğunu belirtmekte; gelişmekte olan ülkelerde malî buhran yaşanmasının sebebini, sağlam kaynaklara dayanmayan büyük servetlerin kolay elde edildiği için kolaylıkla tehlikeye atılması ile izah etmektedir. Eğer servetler, uzun gayretler sonucu tarım ve sanayi faaliyetlerinden elde edilirse böyle kolaylıkla riske atılmayacaktır. Mısır'da ticarethaneler mal satamaz hâle gelmiş, kiralar % 30-40 düşmüş, işsizlik başlamış, fakat gıda mallarının fiyatı değişmemiştir. Amerika'da pamuk üretimi fazla olduğu için ürün fiyatlarının artması mümkün görünmemektedir. Yazar bütün işlerin kredi ile yapıldığı bir ülkede kredi imkânının bir günde ortadan kalkmasıyla bu duruma gelmesinin tabii olduğunu belirterek; elinde biraz servet kalan insanların Meşrutiyet iklimiyle Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi çare olarak gördüklerini belirtir. Böylece liberal düşüncenin hâkim olduğu mecmuada, para ve sermaye hareketlerinin erken libere edildiği ya da hiç sınırlandırılmadığı iktisaden az gelişmiş ülkelerin, uluslararası spekülasyonlarla uğrayabileceği krizler ile ilgili bir makale de kendine yer bulmuştur. Cavid Bey'in borsa işlem ve hareketlerini içeren kapsamlı yazıları bu sebeple ileriki sayılarda yayınlanmış olmalıdır.

Maliye Nazırı Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası

Cavid Bey hem devlet hem de mecmuadaki konumu sebebiyle özel bir ilgiyi hak etmektedir. Cavid Bey liberalizmi iktisadî ve siyasî boyutuyla, bütün olarak savunan bir iktisatçı ve siyaset adamıdır. O'na göre devlet, millet hâlinde teşekkül eden toplumun ortak uzvudur ve devletin başlıca görevi savunma, güvenlik ve adalet hizmetinin yerine getirilmesidir. İktisadî olarak da bayındırlık hizmetleri ve alt yapı yatırımları devlet tarafından yapılmalıdır. İktisadî gelişmenin ayrılmaz bir parçası olan hürriyet, devlet müdahalesinin olmaması demektir. Diğer taraftan hürriyet, herkesin her istediğini yapması anlamına gelmemektedir. Hürriyet, meşrutiyet yönetimiyle sağlanmakla beraber; meşrutiyeti korumak onu ilân etmekten daha zordur (Karaman, 2001:14). Cavid Bey bazen yazılarında liberalizmin tam olarak uygulanmasındaki güçlüklerle değinerek, bazı sapmalar olabileceğini; bu sebeple liberalizmin, ülkelerin birbirine yönelik karşılıklı politikalarının göz önüne alınmasıyla, aşamalı olarak gerçekleşebileceğini belirtmektedir (Karaman, 2001:16). Cavid Bey'e göre uluslararası tam bir serbest ticaret, siyasî açıdan büyük devletlerin birbirine yönelik düşmanca tavırları sebebiyle uygulanamaz. İktisadî açıdan bakıldığında

ise tam bir serbest ticaret için, ticaret hukukunda uluslararası eşgüdüm sağlanması gerekir; böylece, doğacak anlaşmazlıkların çözümü karmaşıklıktan kurtulur. Zaten uluslararası aynı ticaret hukukunun geçerli olması hâlinde, serbest ticaret bunun tabii sonucu olarak belirecektir. Diğer taraftan devletlerin millî şahsiyetlerini yansıtan unsur, onların medeni hukukudur. Uluslar arası müşterek bir medeni hukuk uygulaması, ülkelerin bu anlamdaki tek tek şahsiyetlerinin reddedilmesi anlamına geldiği için uygulama alanı bulamaz ama bu durum ticaret hukuku için söz konusu değildir (Mehmed Cavid, 1326a: 770). Cavid Bey liberal ve korumacı iktisat politikalarını; her iki politikanın avantaj ve dezavantajlarını; hangi hâllerde, hangi ülkelerin, hangi politikalarla kârlı çıkacağını diğer iktisadî konularla birlikte kitaplarında teorik düzeyde incelemiştir. Osmanlı Devletinde neden tarıma ağırlık verilmesi gerektiği sorusunu da kitaplarında ve diğer makalelerinde cevaplar. Bu sebeple ve maliye nazırlığı görevi dolayısıyla olsa gerek, Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuasındaki yazıları teorik değil, uygulamaya yöneliktir; serbest ticaretin gerekliliğine ve farklı iktisat politikalarının muhtelif ülkelerde görülen sonuçlarına bu kapsamda değinir. Mecmuada teorik iktisat bilgilerini Aynizade Hasan Tahsin vermektedir.

Meşrutiyet hükümetlerinde üç yıl sekiz ay maliye nazırlığı yapan Cavid Bey bütün yazılarında güçlü bir maliyenin güçlü bir ekonomiye dayandığını vurgulamaktadır. Ticarî işlemlerin kolaylaşması ve ticaret hacminin artması için gereken hassasiyet gösterilir ve başta ulaşım olmak üzere alt yapı unsurları tamamlanırsa iktisadî güç kendiliğinden gelecektir. Gelişmiş bir iktisadî yapıya sahip ülkenin vergi mükellefleri de güçlü olacağı için vergiler hem zamanında hem de artan miktarlarda toplanabilecektir (Mehmed Cavid, 1327). Ulaşım konusu, çözülmesi gereken başlıca sorunlardan biridir. Bu sebeple Cavid Bey'in Rumeli Şimendiferleri ve Selanik-Manastır Demiryolu hakkında "Umur-ı Nafiamız" üst başlığı ile iki yazısı mecmuada yer alır. Osmanlı Devleti'nde üretimin geçimlik düzeyde yapılmasının başlıca sebeplerinden biri ulaşım imkânlarının yeterli olmamasıdır. Üretim, piyasaya yönelmek yerine geçimlik düzeyde kalınca; bundan sağlanan vergi hâsılatı da düşük olmaktadır. Cavid Bey 19. yüzyıl sonlarında başlıca ulaşım vasıtası demiryolu olduğu için Osmanlı Devleti'nin de bu gelişmeye duyarsız kalmasının düşünülemediğini belirtir. Kaldı ki demiryolları yalnız ürün nakliyatı için değil, asker sevkiyatı gibi siyasî-askerî sebeplerle de bir zaruret hâline gelmiştir. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki hattın tamamlanamaması, Sırp isyanları, Rus harbi ve bazı hatların Bulgaristan sınırlarında kalması gibi siyasî olayları etraflı olarak aktaran Cavid Bey; Rumeli'deki demiryollarının yapımından sonra nakledilen yolcu, eşya ve emtia miktarındaki artışların aynı zamanda üretim artışı da sağladığını belirterek bu yolların yapım aşamasında akdedilen mukaveleleri teferruatıyla ele alır (Karaman, 2001: 55-58).

Cavid Bey yazılarında malî konulara da yer vermiştir. Buna göre Meşrutiyet anayasası devletin malî haklarını tanımlayarak müsadere ve angaryayı, kanunî dayanağı bulunmayan vergileri yasaklamış ve herkesin malî gücüne göre vergilendirilmesi prensibini getirmiştir. Bütçenin kabul yöntemi, âyan ve mebusan meclislerinin yetkileri ele alınan konular arasındadır. Kırım Harbi'nden sonra devletin borçlanma ihtiyacı giderek artmış; ödeme güçlüğü sebebiyle damga, müskrat, ruhsat resimleri ve aşar tahsili, tuz-tütün

inhisarlarının idaresi Galata bankerlerine verilmiş ve bu süreç Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Karaman, 2001: 54-55). Cavid Bey bu safahatı detaylı olarak anlattığı gibi, 1858 yılından itibaren akdedilen istikraz mukavelelerini de yayınlamıştır.

Ticaretin gelişmesi pazarların genişliği ile yakından ilgili olduğuna göre ülkelerin açık kapı politikası izlemeleri dünya ticaret hacmini olumlu yönde etkileyecektir. Bu bakımdan serbest ticaret Cavid Bey tarafından daima savunulagelmıştır. O'na göre uluslararası ticaretin gelişmesinde başlıca rol tüccarlara aittir. Devletin görevi ise serbest ticareti kolaylaştıracak düzenlemeler yapmak, yabancı ülkeler nezdinde Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak ve yurt dışındaki imkânlardan konsolosları marifetiyle tüccarları haberdar etmektir. Çoğu Avrupa ülkesinde bu son görev ticaret odaları tarafından yerine getirilmektedir. Böylece ticaretin gelişmesinde katkısı olacak üçüncü taraf ticaret odalarıdır. Bunların başlıca görevi ticaretin gelişmesi ve tüccarların karşılaştıkları engellerin bertaraf edilmesi için devlete rehberlik yapmaktır (Karaman, 2001: 59-60).

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde bir esham piyasası oluştuğu bilinmektedir. Ancak henüz emval ve emtia borsası kurulmamıştır. Cavid Bey mecmuada "Borsa Muamelâtı" başlığı ile geniş kapsamlı üç yazı yayınlamıştır. Buna göre genel olarak borsalarda peşin ve vadeli olmak üzere iki tür işlem yapılmaktadır. Borsanın yatırımcıya sunduğu imkânlar arbitraj, sabit veya değişken faizli tahvil ve ileride fiyatlarının yükseleceği öngörülen düşük fiyatlı hisse senedi almıdır. Arbitraj, ancak profesyoneller tarafından yapılabilecek bir işlemdir. Hisse senedi ve tahvillerin uluslararası piyasalardaki değeri, ait olduğu ülkenin iktisadî durumu ile yakından ilgilidir. İktisaden güçlü ülkelerin hisse senedi ve tahvillerinin değeri artarken, güçsüzlerinki düşer. Böylece uluslararası piyasalarda işlem yapacak olanlar portföylerini hem farklı ülkelerden hem de farklı yatırım araçlarından oluşturmalıdır. Varlıklı insanlar portföylerinde sabit ve değişken faizli yatırım araçlarına yer verirken, küçük sermayedarlar riske girmemelidir. Hisse senetlerinin değeri sürekli yükseliş trendinde olamayacağı ve bir müddet sonra düşmeye başlayacağı için yatırımcı, portföyündeki hisse senetlerinin bir kısmını % 20-25 oranında kâr elde ettiğinde nakde çevirmelidir. Cavid Bey okuyucuya başta borsa olmak üzere, likidasyon, repo, depo, takas, tasfiye gibi kavramları örneklerle izah ettiği gibi; Avrupa ülkelerindeki borsaların işleyişini de ele almıştır (Karaman, 2001: 63-65). Osmanlı Devleti'nde borsa işlemleri "hava oyunculuğu" olarak adlandırılmaktadır (Mehmed Cavid, 1326b: 581-582). Buradan yola çıkılarak, borsanın lehinde ve aleyhindeki görüşler irdelenmiş; borsa işlemlerinin bir zihin mesaisinin mahsulü olduğu belirtilmiştir. Ülkelerin terakki ve medeniyet seviyeleri, devlet müdahalelerinin azlığı ile ölçülür. Bu sebeple Cavid Bey borsa işlemlerine devlet müdahalesini doğru bulmaz ancak devlet, kumarhaneleri kapatmalı ve lotarya düzenlememelidir.

Osmanlı matbuatında sistematik bir iktisat tarihi incelemesi yapan yegâne kalem Cavid Bey'dir. Ahmed Muhtar'ın da iktisat tarihine yönelik önemli yazıları olmakla beraber, Cavid Bey'in makaleleri içerik, hacim ve sistem olarak farklıdır. Cavid Bey Hindistan ve Mısır'dan başlayarak Fenike, eski Yunan ve Roma'nın gelişmiş ticarî yapılarını; Araplar'ın hissedarlık usulü

geliştirmek suretiyle ulaştıkları büyük ticaret hacmini; Slavları; Cermen kavimlerinin ortaya çıkmalarından yok olmalarına kadar ilkel tutumlarını devam ettirmelerini; Cermenlerin Avrupa'yı, Normanların ise İtalya'yı yağmalamalarını teferruatıyla inceler. Ticaretin önemini kavrayan Charلمان, ticarî gelişmeyi sağlayacak güvenlik tedbirlerini almış ve böylece tacirlerin tahkim edilmiş şehirlerde yaşamaları sağlanmıştır. Doğu-Batı arasındaki başlıca ticaret yolları, panayırlar ve Hansa şehirleri, üzerinde durulan diğer konulardır. Sanayi üretimi arttıkça, yeni pazarlar bulunmasını ve üretim finansmanının şirketler aracılığı ile yapılmasını zorunlu kılmış; uygulamalar sonucunda serbest ticaretin her zaman himayeden üstün olduğu anlaşılmıştır. İtalya, Fransa, Flander, İngiltere ve Almanya'da şirketlerin kurulması, gelişimi ve ticarete etkilerini; Amerika ve Hindistan kumpanyalarına verilen imtiyazları inceler. Sanayi devrimi sonrasında İngiltere'de banka sayısı giderek çoğalmış, böylece tasarruflar üretime kanalize edilerek ticaretin önemi eskiye nazaran daha da artmıştır. Fransa'da ise banka kaynakları hazinenin finansmanına yöneldiği için İngiltere derecesinde başarı sağlanamamıştır. Zamanla Alman devletleri birleşerek daha güçlü hâle gelmişlerdir. Böylece ilk çağlardan 20. yüzyılın başlarına kadar iktisadî gelişmeler sistematik şekilde verildikten sonra ticarî organizasyonda artık yeni bir devre olarak görülen anonim şirketlerin tarihçesi ve iktisadî hayattaki önemi üzerinde durulmaktadır (Karaman, 2001: 65-70). Cavid Bey ayrıca anonim şirketlere dair hukukî ve malî konuları da inceleyeceğini belirtir, ancak Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye mecmuası yayın hayatından çekildiği için bu düşüncesi gerçekleşmemiştir.

1911 (1327) yılı bütçe gerekçesi de Cavid Bey'in makalelerinde yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk defa bütün dairelerin bütçe tahminleri yapılarak maliye nezaretince kesin bir bütçenin hazırlandığı belirtilen yazıda bütçenin gelir ve giderleriyle borçlanma gereği teferruatıyla ele alınır. Her hâlde Cavid Bey'in bunlar arasındaki en ilginç ve önemli görüşleri Türk petroleri hakkındadır. Liberal iktisadî düşüncenin tabii bir uzantısı olarak Cavid Bey'in her türlü devlet müdahalesine ve bu arada tekellere, fikrî platformda karşı olacağı açıktır; ancak bütün iktisadî mahzurlarına rağmen gelişmiş ülkelerin hepsinde vazgeçilmez gelir kaynakları arasında yer alan tekellere kendisinin de duyarsız kalmasının mümkün olmadığını belirtir. Diğer ülkeler gibi Osmanlı Devleti de kendi maliyesi açısından kârlı görülen tekeller oluşturmalıdır; fakat sağladığı maddi menfaat, yol açtığı külfete değmeyen kibrit gibi tekellerden vazgeçilebilir. Şu hâlde yapılacak iş dâhilde üretilen ve senede sekiz yüz bin veya bir milyon lira gelir sağlayacağı tahmin edilen petrol tekelinin kurulmasıdır, ne var ki bu konu büyük devletlerin iznine bağlıdır (Mehmed Cavid, 1326c: 1144).

Cavid Bey'in "İktisadî Yayınlar ve Olaylar" başlığı ile yedi sayı devam eden yazıları bir dizi mahiyetindedir. Tamamıyla güncel ekonomik olaylara değindiği yazılar adından anlaşılacağı üzere çeşitli gazete ve dergilerde yer alan iktisat konulu yazıların eleştiri veya tanıtımının yanı sıra dünyada ve Osmanlı Devleti'nde meydana gelen iktisadî olayları ele almaktadır. Mebusan meclisinde görüşülen konular da bu kapsamda yayımlanmıştır. Ele alınan konuların en önemlisi ve üzerinde en çok durulanlarından biri, devlet memurları sayısında indirime gidilmesi gereğidir. Gizli işsizliğin hüküm sürdüğü devlet dairelerinde, çalışanların sayısı ve maaş artışları bütçe imkânlarıyla karşılanamayacak boyutlara ulaşmıştır. Kesin çözüm olarak memur sayısının azaltılması görülür ve

uygulanabilecek alternatif yöntemler tartışılır. Bu kapsamda hizmet süresi yeterli olanların emekli edilmesi, yeterli olmayanların tazminat ödenerek işten çıkarılması ve maaş ödemelerinde ise indirim söz konusu edilir. Bu konuda âyan ve mebusan meclisleri arasında yöntem ve miktar farklılıklarından doğan anlaşmazlıklar vardır. Memur sayısında yapılacak indirimin en önemli faydası ise zihniyetlerde meydana gelecek değişme olacaktır. İnsanlar artık memuriyeti bir geçim kapısı olarak görmekten vazgeçerek iktisadî faaliyetlere yöneleceklerdir (Mehmed Cavid, 1325: 264-266). Bu dizide ele alınan diğer konular gümrük vergilerinin artırılması, ücretlerin verimlilik esasına göre belirlenmesi, devlet borçları, geçici bütçe, bayındırlık işleri, Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerle iktisadî ve siyasî ilişkileri, dış ticaret hacmi ve çeşitli ülkelerin payları ile grevler ve sendikal haklar olarak sıralanabilir. Cavid Bey'in bir diğer yazısı, ülkelerin hem kendi içlerinde hem de uluslararası düzeyde gelişmişlik derecelerinin ölçülmesine imkân veren istatistik enstitüsü hakkındadır.

“İçtimaiye” Konuları ve Bazı Örnekler

“İçtimai” konularda yazılan makaleler, “geleneksel bakış açısına karşı bir alternatif niteliğindeki pozitivismi” (Haçerlioğlu, 1977: 357) belirgin biçimde yansıtmaktadır. Yazarlar, pozitivismi bireycilik ve liberalizm yönünde geliştiren Mill'in ve hem bu açıdan hem de biyolojik evrimden esinlenerek geliştirdiği toplumsal evrim teorisi ile bunun bireyi öne çıkaran yaklaşımı dolayısıyla Spencer'in takipçisi olarak nitelenebilir. Liberalizm, terminolojide hürriyet kelimesi ile karşılanmaktadır. Hürriyetin temel anlamı herkesin hukuken eşit olması; hiçbir kişi veya zümrenin, diğerinin aleyhine ayrıcalık görmemesidir. Böylece parlamenter sistem bu yolda atılan ilk adım olarak görülür, ancak parlamentonun yetkilerinin de bir sınırı olduğu belirtilir.

Liberalizm

Bu bağlamda Rıza Tevfik (1325a), Meşrutiyet idaresinin kurulmasıyla “hürriyet” meselesinin sağlanmış ya da korunmuş olmayacağını, bu idarenin de denetlenmesi gereğini John Stuart Mill'den hareketle ele alır. Millet Meclisi hareketlerinde, icraat ve planlarında tamamen müstakil ve sorumsuz olursa kendisini oraya gönderen ve hükümet kurmasını sağlayan milleti ezebilir ve böylece tek kişiden alınan “istibdat” bir gruba verilmiş olur; felsefe, tarih araştırmaları ve toplumsal olaylar bunun ilkinden daha zararlı olduğunu göstermektedir (Rıza Tevfik, 1325a: 38). İngilizler bu sebeple mutlak hâkimiyeti kral ve aristokratların elinden alarak bir parlamento oluşturmakla yetinmemiş; bir yerde parlamentodan da mutlak hâkimiyeti almıştır. Bunun yolu demokrat işçisiyle, her zaman hürriyete muhtaç olan ticaret alemiyle ve düşünürleriyle milletin parlamentoyu dikkatle takip ve tenkit etmesinden ve yetkilerini sınırlandırmasından geçer. Böylece Rıza Tevfik demokratik ilkelerin ve sivil toplumun önemini vurgulamaktadır. Hükümet, şahsî hukuku haricî ve dâhilî tehlikelerden korur; herkesi, herkesin eşit hürriyete sahip olduğu şeklindeki kanuna uymaya mecbur ederse, devletin fertlere müdahale etmesine ihtiyaç kalmayacaktır. Spencer'in bütün eserlerinin ana fikri ve kesin hükmü budur (Rıza Tevfik, 1325b: 117). Spencer'e göre geçmişte hürriyetperverlerin başlıca uğraşı kralların gücünü sınırlamakken gelecekte gerçek liberalizmin aslî görevi parlamentoların güç ve hâkimiyetine sınır tayin etmek olacaktır (Rıza Tevfik,1325:755). Rıza Tevfik, meşrutiyetin uğradığı tadilatlarla bu sonucun

elde edilmeye başlandığını belirtmekle beraber ileride bu fikri değişecek ve İttihat ve Terakki'nin baş muhalifi olan partiye katılacaktır.

Halkın içinde bulunduğu sefalet ve cehaletin, birbirini besleyerek büyüdüğünü ve bir kısır döngüye benzediğini düşünen Rıza Tevfik (1324:51-53), bu hâlden kurtuluşun pek çok çaresi olmakla beraber hepsinin birbirine bağlı olması sebebiyle çözümün zor olduğunu belirtir. İdarî, siyasî, ahlâkî, içtimâî, tıbbî, sıhhî gibi bir çok mesele iç içe geçmiştir, toplumun her alanda eğitim seviyesinin ve refahının artırılması gerekmektedir. Maddî ve fizikî şartların oluşturduğu sefaletten kurtulmak için her şeyden evvel sermaye, sonra da "zenaat ve marifet" yani medeniyet gereklidir. Bunu sağlamak için aynı anda iki noktadan hareket etmelidir. Bunlardan biri halkın içinde bulunduğu fizikî şartların düzeltilmesi diğeri idarenin, zamanın icaplarına göre tanzim edilmesidir. Siyasî ve idarî islahat aynı zamanda ve aynı ciddiyetle ele alınmalıdır. Çünkü idare, bireysel hürriyetleri sınırlayarak hür teşebbüsü, ticareti engellemekte; meşru kazanç yollarını tıkamaktadır. Buna zarurî ihtiyaçların şiddeti eklendiğinde toplumun ahlâkî olumsuz etkilenmekte ve nifak doğmaktadır. Millet, meşrutî idareyi kurarak gerekli islahatın en önemli kısmını gerçekleştirmiş, geriye özel hayattan başlayarak islahatın esaslarını takviye etmek kalmıştır.

Demokrasi ve Sosyalizm

Liberalizm veya hürriyet bu kadar önemsenince, onun karşıtı olan sosyalizme dönük düşünceler de mecmuada yer almıştır. Ali Kâmi (1326a:711), sosyalizm düşüncesinin ortaya çıktığı andan itibaren seyri takip edilirse, servetin insanlar arasında bölüşümüne göre bir tasnifin görüleceğini belirtmektedir. Bunları bölüşümde herkese eşit bir pay; ihtiyacına göre bir pay (kominizm); liyakatına göre bir pay (en keskin darbeyi verasete indiren Saint Simonizm) ve son olarak da emeğe göre bir pay (kollektivizm) olarak saymakta ve makalede bunları tafsilatlı olarak açıklamaktadır. Ali Kâmi makaleyi bu tasnif çerçevesinde, sosyalizmin hangi noktalardan makul veya ileri sürülen tezlerin hangi noktalardan çürütülebilir olduğunu ortaya çıkarmak üzere yazdığını belirtmektedir. Osmanlı Devleti'nde de sosyalizm fikrinin yayılmasıyla sosyalistler tarafından İştirak gazetesinin yayınlanmaya başladığını belirten Ali Kâmi aslında sosyalizmin fakiri zengine, zayıfı kuvvetliye karşı korumak ve savunmak gibi asil bir duygudan kaynaklandığını düşünür; meseleye bu açıdan bakıldığında herkes sosyalist olabilir. Ancak amaca ulaşmak için uygulanmak istenen yöntem ve düşünceler incelenince işin şekli değişmektedir. Ali Kâmi'ye göre (1326b: 740) sermaye sahibi veya sermaye birikimi sağlamak düşüncesindeki kişilere engel olmak; millî serveti idama mahkum etmektir. Çünkü bir millet ancak böyle müteşebbis fertlerle refah ve servetini artırabilir. Millet ya da hükümet, fertlere ait olması gereken teşebbüs gücünü kendi tekeline alırsa bu yükün altında ezilir. Hükümet ne tüccar, ne sanatkar ne de çiftçi olabilir. Eğer olmaya kalkarsa kimse istediği yerde, istediği işte çalışamaz, çalışma hürriyeti ortadan kalkar ve hükümetin herkese iş bulması gerekir.

Asaf Nefi (1325a) ise demokrasinin önemine değinmektedir. Bütün canlıların varlığı, içinde buldukları çevrenin şartlarına tabidir. Bu çevredeki en küçük değişim o canlının varlığında değişmeye yol açar. Bu değerlendirme toplumsal çevre için de geçerlidir. Bütün varlıklar doğal ve toplumsal çevre şartlarından etkilenir. Eğer içinde yaşanan çevre yavaş yavaş değişiyorsa

gelişme de yavaş yavaş olur; eğer fevkalâde bir hâl ile o çevre yok olmaya doğru gidiyorsa o varlık da derhâl ölüme mahkum olur. Fetihlerin yarattığı tahribat göz ardı edilirse, her toplum yavaş yavaş değişir. İnsanlığın uğradığı değişim ve dönüşüm, ilmî ve teknik keşiflerle hızlanmıştır. Her yerde eski fikirlerle yeni ihtiyaçların mahsulü olan mevcut fikirler arasında bir mücadele olur diyen Asaf Nefî, bunlardan bazılarını ele alır. Hakkı mahveden şeyin kuvvet olduğu sanılmakla beraber kuvvet ve hak aynı şeydir. Bu gün devletler hukuku diye bir şey varsa da, görülüyor ki devletler bağımsızlıklarını korumak için hukuka değil fakat kendi kuvvetlerine dayanıyor. Portekiz, Yunan, Çin, Fas gibi hükümetler hâlâ yaşıyorsa bunların hayatları, diğer kuvvetli devletlerin arasındaki rekabete bağlıdır. Bu rekabet anlaşmaya dönüştüğü gün onlar da mevcudiyetlerine veda edeceklerdir. Hiçbir hukukî teori, beşeriyetin mücadelesine çare olmayacaktır. Bir kavim ne kadar küçük olursa olsun asabî ve varlığına düşkün ise kendisini, kendisinden nüfusça daha büyük olan milletlerden daha iyi müdafaa edebilir. Şu hâlde bir milletin bir mücadeleden başarıyla çıkması nüfusunun çokluğu ile değil, fakat asabiyeti ile paraleldir.

Tarih, iktisadî bir çıkar sağlamak için insanların mücadelesi esasına dayanır. Sınıfların mücadelesi dünya kadar eskidir ve bu mücadele yalnız sınıflar arasında değil, aynı sınıftakiler arasında da sürer. Esasen tabiatta eşitsizlik olduğu için toplumsal adaletin sağlanması mümkün değildir. İnsanların zengin-fakir, akıllı-ahmak, kuvvetli-zayıf olması bu eşitsizliği ispat eder. Medeniyetin gelişmesi de bu mücadeleyi bitirmez. Eski zamanlarda insanların mücadelesinde yegâne sebep ganimet elde etmektir, bugün ise sebep karşıtlar arasındaki nefrettir. Böylece Asaf Nefî demokrasinin esasını, insanların hukuki eşitlikten faydalanacağı serbest rekabetin sağlanması olarak tanımlar. Demokrasilerde yeniden aristokrasinin hâkimiyet kuracağı yönündeki şüphelere; demokrasilerin belli bir sınıfa dayanmadığı, herkesin katılabileceği ancak mutlaka fikrî bir meziyete sahip olması gerektiği şeklinde cevap verir. Demokrasilerde, toplumda sosyal mevkilerin değil paranın söz sahibi olmaya başlamasıyla, plutokrasi olarak adlandırılan bir sınıfın mevcudiyetine ve bunun demokrasiye dönük bir tehlike olacağına ise Ahmed Şuayib (1325c: 308-310) değinmektedir.

Asaf Nefî'ye göre insanların tek tek ahlâklî olması beklenemez, bunun için ahlâklî çevrenin düzeltilmesi yani toplumsal adaletin sağlanması gerekir. Kadınların çalışma hayatına atılmasını da toplumsal bir hak olarak bu çerçevede değerlendirmektedir. Asaf Nefî toplumda sosyal adaletin sağlanmasını önemsemekle birlikte, bu adaletin mutlak eşitlik değil, hukukî eşitlik anlamına geldiğini özellikle vurgulamaktadır. Çoğunluk, uğranılan felaketlerin ahlâklî kusurlardan kaynaklandığını; insanların namuslu merhametli olması hâlinde gerçek mutluluğun sağlanacağını sanmakta ise de bunu beklemek kıyameti beklemek gibidir (Asaf Nefî, 1325b: 473-479). Şu hâlde milleti idare etmek için iki usûl kalıyor, bunlardan biri mutlakiyet diğeri meşrutiyettir ki, mutlakiyetle idare edilen devletler birer birer çökmüştür. Milletin selameti için meşrutiyetin ismen kurulması yeterli değildir. Ahlâklî çürüme varsa o memleket hastadır, hastalığın mikrobi da adaletsizliktir. Tek çare fertlerin hukukuna saygı göstermek ve toplumun ahlâklî çevresini düzeltmektir.

Kadınların çalışma hayatındaki haklarının teslimi de hürriyetler cümlesindedir. İnsanlar için hürriyet talep etmek nasıl bir hak ise, zihni ve

bedenî kuvveti sağlayacak, koruyacak araç ve tedbirleri talep etmek de bir haktır. Çünkü toplum ve soy ancak onunla baki olur. Bir hükümet, hürriyeti sağlamakla siyasî görevini yerine getirir, fakat hayat ve soyun himayesini reddetmekle toplumsal görevini yerine getirmemiş olur ki böylece her türlü tenkidi hak eder. Bir toplum ilerlemek için önce kendisini tanımalıdır. Ne şahsî mücadele ve toplumsal rekabeti desteklemek, ne de beşeriyetin varlığını başka esaslara dayandırmak isteyenler toplumsal hastalıklara çare olabilir. Oysa her gün kadın erkek çocuk milyonlarca insan, toplumsal rekabetin tahribine maruz kalarak milletler fakirleşmektedir.

Benzer konulara değinen Bedii Nuri (1326), toplumsal meselelerin “ferdiyün” ve “iştirakiyün” (sosyalizm) olmak üzere başlıca iki ekole ayrıldığını belirtmektedir. Ferdietçilik toplumsal araştırmaları ferde indirgeyerek ferdin hürriyeti düşüncesine dayanan bir fikirdir. Bu görüşte olanlar toplumsal gelişmenin, her ferdin kendi menfaatini öne çıkarmasıyla sağlanacağını düşünürler. Sosyalizme göre ise, ferdin menfaat sağladığı her şeyde toplumun payı vardır. Bu sebeple ferdin bütün faaliyetleri toplumun faydasına dönük olmalıdır. Toplumun refahı, cemiyet hâlinde yaşayan fertlerin tam bir eşitliğe ulaşması; hiç birinin diğerinin aleyhine olarak bir üstünlüğe sahip olmamasıyla mümkündür. Bu ekollerden sosyalizmin, toplumda tam eşitlik sağlamak için mevcut düzeni değiştirmeye dönük fikirleri tehlike arz ettiği gibi; bazı ferdiyetçi düşünürler de mevcut düzenin, toplum lehine ferdin hürriyetlerini kısıtladığı inancıyla ferdiyetçilikte aşırılığa kaçmışlar ve böylece anarşizm ekolü ortaya çıkmıştır (Bedii Nuri,1326:640). Sosyalizm ve anarşizm fikirlerinin beslendiği kaynaklar farklı olmakla beraber, sosyalizmden esinlenen anarşistler de görülmektedir. Bu bağlamda Bedii Nuri, Proudhon ve Marks’ın aslında sosyalist olmakla beraber anarşizme kaydıkları örneğini verir. Şu hâlde hürriyetin aşırı ve kötü yorumundan doğan anarşizm, tam aksinden yani hürriyetsizlikten, toplumsal baskıdan da kaynaklanabilmektedir. Meşrutiyetin ilânından sonra şahsî hürriyetlerin yanlış anlaşılacak, anarşizme varan davranışlar görüldüğünü ifade eden Bedii Nuri; bu davranışların, hürriyetin herkese saldırmak, vergi vermemek, kanuna uymamak şeklinde algılanması olarak tezahür ettiğini belirtmiştir.

Toplumsal Evrim

Mecmuada toplumsal gelişmelerin sıçrama şeklinde değil, evrimle gerçekleşeceği üzerinde önemle durulmaktadır. Yazarların çoğu iktisadî alt yapının toplumsal kurumların oluşmasındaki etkisini, toplumsal dönüşüme olan katkısını kabul etmekle birlikte, üst yapının tamamen iktisadî yapıya bağlanması fikrine katılmazlar. Toplumsal evrimin temel belirleyicilerinden biri zihniyet yapısıdır.

Ahmed Şuayib’e göre toplum ve fert arasındaki ilişki ve bağımlılığın derecesi, biri olmadan diğerinin de olamayacağını göstermektedir. Bir şahsın özellikleri ve kabiliyeti (istidad-melekat) ona soyundan mirastır ki bu da toplum demektir. Toplumun şartları ise maddî ve manevî hayatını idare eden genel kanunlara bağlıdır. Bütün kâinat oluşum hâlinde büyük bir toplum olarak düşünülürse toplum bilimi de bütün ilimlerin “hülâsa-i yekûnudur” (Ahmed Şuayib,1324b).

Şuayib, uzmanların bir toplumun toplumsal ve siyasî kurumları arasında büyük farklar olabileceği görüşünde olduklarını belirtir. Kurumlar bir milletin

medeniyetini yansıtır. Bir milletin siyasî idare tarzı ise yalnız mevcut durumunu değil, onun geçirdiği idare tarzlarını da gösterir ve ancak milletin ihtiyacına göre vazedilen kanunlar sayesinde başarılı sonuçlar elde edilir. Medeniyet tarihi kurumların, milletlerin ihtiyaçlarının bir ifadesi olduğunu gösterir; diğer taraftan aynı gelişme çizgisini gösteren kavimlerde aynı kurumlar bulunur. Tarihte kurumları şiddetle değiştirilen bir millet yoktur, bazen fetihler ve ihtilâllerin sonucunda isimler değişebilirse de toplumsal yapı aynen sürdüğü için değişiklikler isimden ibaret kalır. Şuayib bunu Fransa'ya rağmen Korsika, İngiltere'ye rağmen İrlanda'nın toplumsal olarak orta çağ özelliklerini göstermeleri ile örnekendir. Kurumların gerçekten değişmesi milletlerin zihniyetlerinin değişmesine bağlıdır. Kanunlar milletlerin ihtiyaçları doğrultusunda vazedilmezse değişiklikler isimden ibaret kalır ve yeni adlar altında eski yapılar devam eder. Toplumda her hangi bir husustaki değişim ancak o konuda bir kanun vazedildiği zaman fark edilir ve kanun dolayısıyla değişiklik oldu sanılır; oysa o değişiklikler nesiller boyu meydana gelir. Dolayısıyla kanun koyucunun görevi kamu oyununun benimsediği unsurları tespit ve zararlı olanları bertaraf etmekten ibaretir.

Devletlerin idarî yapısını belirleyen etkenlerin başında savaşlar gelir. Savaşlar tiranların kabul görmesine yol açar. Tarih dışarıdan istila, içeriden isyan tehdidi altında olan yerlerde müstebit idarelerin var olduğunu; arazisi küçük, sınırları dağlarla tabii olarak korunan yerlerde cumhuriyet idaresinin kurulduğunu göstermektedir. Şuayib buna eski çağlarda Yunan, yeni çağlarda İsviçre örneğini verir. Devlet veya idare şeklini belirleyen ikinci unsur sanattır. İlk servetin oluşması sanat sayesinde. Çiftçi ve sanatkarlar ihtiyaçlarından fazla üreterek servet elde etmişler, bu servetin korunması ihtiyacı ile yeni kanun ve nizamlar yani yeni bir hükümet teşkil etmişlerdir. Bu tür hükümetlerde iktidar tek elde toplanamaz, nitekim Venedik ve Felemenk cumhuriyetlerinde tüccarlar da nüfuz sahibidir. Bu tür hükümetlerin olduğu yerlerde tüccarların oluşturduğu aristokrasiye karşılık hükümdar, millete dayanmak ihtiyacı duyar. Böylece siyasî yapı, toplumsal yapıya bağlı olarak şekillenir. Bu şekillenmede rol alan unsurlar maddî, dinî, ahlâkî, fikrî veya iktisadî olabilir, ancak Marks'ın ifade ettiği gibi siyasî yapının tek sebebi iktisadî yapı olamaz.

Toplum bilimlerinin de tabiat bilimleri gibi kanunları vardır. Devleti meydana getiren parçalar birbirine bağlıdır. Herhangi birinde yapılacak şey, diğerlerini de etkileyecektir. Bir hastalığa çare bulunurken daha büyük hastalıklar yaratmak ihtimali vardır. Bir milletin ananeleri dikkate alınmadan ıslahat ve tadilâtlar seri olarak yapılırsa toplumsal bağlar çözülür ve dağılma başlar. Sanayi ve ilimde keşifler ve icatlar dolayısıyla haberleşme imkânları gelişmiş, çeşitli medeniyetler arasındaki temaslar artmış; bunlar da şiddetli değişikliklere yol açınca toplumların dengesi kaybolmuştur. Yalnız İngiltere'de toplumsal ve siyasî kurumlar kendi seyrinde gelişmiş ve ihtilâllerden masun kalmıştır. İngiltere'deki hürriyet Cromwel'e veya cumhuriyetçilere atfedilemez; hürriyet bütün bir milletin, İngilizliğin tarihinden doğmuştur. Şuayib'in toplumların tarihî tecrübesinden çıkardığı sonuç; devlet adamları toplumların ihtiyaç duydukları ıslahatı zamanında teşhis edip gerekli düzenlemeleri yaparak ihtilâle sebep olacak şeyleri bertaraf etmelidir; her şeye rağmen ihtilâl olursa bu sefer onu idare edecek basireti göstermelidir şeklinde özetlenebilir.

Ahmed Şuayib, toplumsal yapıların gelişimini açıklamaya çalışan teorileri incelediği bir makalede (Ahmed Şuayib,1325a), medeni milletlerin gelişimini, yaratılıştan getirdikleri özelliklere yani soya bağlayan görüşleri eleştirmektedir; bu görüşe karşı çıkan çağdaş düşünürlere dayanarak insanlığın, milyonlarca yıllık gelişimin mahsulü olduğunu ve asıl değişimin de zihinlerde meydana geldiğini belirtmektedir. Öyle ki aynı soyun mensupları arasındaki ihtilaflar bazen farklı soylar arasındaki ihtilaflardan daha fazladır. Diğer taraftan savaş ve fetihler her yerde soyların karışmasına yol açmıştır. Medeniyetin gelişmesine yol açan unsurları ihtiyaç, hayatta kalma mücadelesi, çevresel faktörler, ilim ve sanayi gelişmesi olarak sıralar. Medeniyetler böylece birkaç temel unsurun sonucudur. Bu unsurlar değişince, medeniyet de değişir. Meselâ orta çağ katoliklik ve derebeylik gibi iki unsura dayanır. Sanat, edebiyat, düşünce tarzı bu iki esasa göre şekillenir. Ancak büyük imparatorluklar; siyasi ihtilaller, dini mezhepler ve filozoflarla değil, hayatlarını feda edecek kadar bir fikre bağlı kimselerle kurulmuştur. Dolayısıyla siyasi başarılar, bütün kuvvetiyle bir maksada adeta iman eden kişiler tarafından sağlanır. Hak her yerde ahlâkla paralel gelişir; ahlâk ise verasetle gelir. Hak, kanun şeklindeki ahlâktır. Bir mesele hakkında genel kanı nesillerce aynı kalırsa, bu tutum toplum tarafından sabitlenir, veraset bu demektir. Mevcut gelişme üzerinde geçmişin çok büyük etkisi olup toplumun kendi geçmişi ile olan ilişkisi birden bire kesilemez. Halkı, ananeleri idare ettiği gibi, ananesiz ne millî ruh ne de medeniyet olur. Ancak ananeler de gerektiğinde terk edilmezse gelişme sağlanamaz. Nitekim cemaatçi yapılar muhafazakardır ve gelenekleri muhafaza eden de cemaatlerdir. Toplumsal gelişmelerde en önemli unsurlardan biri de zamandır. Anayasalar, tabii bir gelişimin sonucudur; anayasa yapılmaz, kendiliğinden oluşur.

Ahmed Şuayib ırk nazariyesine karşı çıkmakla beraber, her soyun yaratılıştan gelen bazı özellikleri olduğunu ve bunun nesilden nesile geçerek devam ettiğini belirtir. Osmanlı devleti gibi çeşitli unsurlardan oluşan, her unsurun da kendine has özellikleri olan heterojen bir toplumu idare etmek çok güçtür. Siyasi ve içtimai kanunların, uygulandıkları topluma göre farklı sonuçlar vereceği unutulmayarak; bu farklı kesimlerin her birinin tabiatı ve tarihî gelişimi dikkate alınmalıdır. Ahmed Şuayib Osmanlı Devleti ve toplumunda her işte büyük bir ihmalkârlık yapıldığını belirterek medeniyette, ziraat, sanat ve ticaretle bir gelişme gösterilmediğini; vatanın sinesinde yatan servetten faydalanmak için zihinlerin yorulmadığını, bir faaliyette bulunulmadığını belirtir. Halk üretim ve teşebbüs gücünden mahrum; üreticiler yerini tüketicilere bırakmış, herkes maişetini memuriyete bağlı görmekte ve bu durumun oluşturduğu bir hezimet her yerde kendini göstermektedir. Ancak gelecek nesillere verilecek eğitimin bir teselli oluşturduğunu belirterek; meşrutî idarenin giderek artan gayretlerle başarılı olacağı düşüncesiyle bütün okuyucularından kendi kabiliyet ve eğilimleri doğrultusunda vatani ihya etmek için azimle, sebatla, cehdle çalışmalarını ister.

Ahmed Şuayib'e göre (1325b) yeryüzünde yaşayan kavimlerin bazıları kesintisiz olarak yükselirken; bir kısmı tabii gelişmelerinin sınırına gelmiş, içtimai yapıları içine hapsolmüştür. Tarih bazı soyların asırlarca yükseldikten sonra durakladığını, sonra da gerilemeye başladığını gösterir. Bunun sebebi nedir? Herkese açık olan bir yol üzerinde niçin bütün kavimler eşit bir şekilde yürüyemez? Bir milletin tekâmülünü tayin eden unsurlar muhit, soy, veraset, ziraat ve sanatın terakkisi, hayat kavgası, itikat gibi çeşitlidir. Hepsinin önemi

pek büyük olduğundan içlerinden yalnız birini dikkate almak doğru değildir. Ziraat ve sanat toplum hayatında çok farklı sonuçlara yol açar. Meselâ bir sahrada kurulacak sınaî tesis yöre ahalisini sür'atle değiştirir, köylü işçi hâline gelir ki, bu farklı bir toplumsal yapıdır. Demiryolları da bir dizi değişime yol açar, iş bölümü gelişir. İmalatta en büyük rol oynayan faktör kullanılan enerji türüdür. Kol gücü, hayvan, rüzgâr, maden kömürü kullanılmasına göre sanatın gelişimi; üretim miktarı, mahsulün değeri artıp azaldığı gibi imalathanelerin şekli de değişir. Büyük atölyeler maden kömürünün kullanılması sayesinde ortaya çıkmış; fabrikalar müşteri, iş bölümü, grev, sermaye gibi kavramların doğmasına yol açmıştır. Ziraat ise insanları göçebelikten yerleşik hâle getirmiş ve neticede yukarıda bahsedilen gelişmeler gerçekleşmiştir.

Asaf Nefî, Ahmed Şuayib'in erken ölümü dolayısıyla yazdığı makalede (Asaf Nefî,1326:1013-1014) Şuayib'in mecmuada yer alan tarih incelemelerini şöyle değerlendirmiştir: "Tarih felsefesi, tarihî olayların akılla izah edilmesinden başka bir şey değildir. Tarih felsefesi olaylara hâkim olan kanunları keşfedip, mazideki olayları inceler; bugünü aydınlatır ve geleceğe ışık tutar. İnsan zihni gelişikçe, olayların sebebini araştırır; sadece olaylara vâkıf olmak onları tatmin etmediği için sebepler zincirini bilmek, bir toplumun genel durumunu anladıktan sonra bütün insanlığın faaliyetlerini idrak etmek isterler. İşte bu suretle tarih felsefesi hâsıl olur. Ahmed Şuayib olayları hikaye etmekle yetinmeyerek tarihi felsefesiyle ele ele alır; toplumsal meseleler ve tarihî olayların sebebini araştırarak hiç bir zaman sarsılmayan sebat ve metaneti ile daima çalışırdı" (Asaf Nefî,1326:1013-1014).

Sosyoloji İlimi

İktisadî ve siyasî tarihteki gelişmeler, 19. yüzyıla gelindiğinde toplumsal yapılarda da bir değişime yol açmış; böylece toplumların incelenmesini üstlenen sosyoloji ilmi doğmuştur. Bedii Nuri (1325a) sosyoloji gibi yeni teşekkül eden bir ilimden bahsedileceği zaman o ilmin mahiyetini tayin için nasıl ortaya çıktığına bakmak gerektiğini belirtmektedir. Sosyoloji kelimesi Comte tarafından beşeri toplumun hâline bahseden ilme isim olmak üzere ihdas olunmuştur. Sosyolojik analizlerde öncelikle toplum dış görünüş itibarıyla araştırılmalı, halkın yerleşim yerleri itibarıyla dağılımı; köy veya şehirlerde yoğunlaşmanın sebepleri; büyük şehirlerin oluşumuna yol açan ya da önleyen şartlar incelenmelidir. Toplumsal olaylar çok boyutlu olduğu için diğer ilimleri de içerir. Her şeyden evvel, toplumsal olgular olması dolayısıyla din ve mezhep araştırmaları sosyolojiye dâhildir. Ahlâk, adetler, hukukî yapı ve nihayet toplumun gelişimini tayin eden iktisadî yapı da sosyoloji ile ilgilidir. Meselâ üretim ve refah artışı (ve bununla ilgili olarak ortakçılık, yarıcılık, esnaf, gedik usûlü, kooperatifçilik; fabrika, tezgâh veya evlerde üretim), mübadele (ticarî kuruluşlar, çarşılar, borsalar) ve gelir dağılımı ile bölüşüme (gelir, faiz, ücret) ait konular iktisat sosyolojisinin alanını oluşturur. Sosyolojinin başlıca konuları bunlar olmakla beraber sınırları genişletmek mümkündür; güzel sanatlar ve dil konusunun da toplumsal unsurlar olması gibi. İktisat ise sanat ve ilim arasında bir yer alır. İktisat sınaî hayatın mevcut durumunu, tarihçesini, kanunlarını incelemek yerine nasıl olması gerektiğini araştırmakla meşguldür. Sosyologlar, sosyolojinin bütün dallarına vâkıf olmaları güç olduğu için, içlerinden birini seçerek uzmanlaşabilirler. Genel olarak sosyoloji "mebahis-i eşkal-i içtimaiye"

ve “mebahis-i hadisat-ı içtimaiye” olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi toplumsal yapı içindeki ilişkiler ve coğrafya ile nüfus miktarı, dağılımı ve yoğunluğunu incelemek üzere kendi içinde bölümlere ayrılır. İkincisi yani toplumsal olaylar ise yine kendi içinde din, ahlâk, hukuk, iktisat sosyolojisi, dil ve güzel sanatlar olarak tasnif edilir. Sosyolojinin başlıca ilgi alanı bir ülkede veya belli bir zamanda mevcut olan siyasî teşkilât, hukuk, ahlâk, iktisat, din, mezhep gibi unsurların nasıl teşekkül ettiğini, hangi şartlarda ortaya çıktığını, hangi amaca yönelik olduğunu araştırmaktan ibarettir. Bunları ortaya çıkarmak için bir tahlil aletine ihtiyaç vardır ki bu görevi tarih ilmi ifa eder ve yalnız tarih toplumsal olayları izah eder.

Bedii Nuri (1325b) “kabiliyet-i içtimaiye”nin, insanları toplum (cemiyet) denilen kitleler hâlinde bir araya gelmeye sevk eden içgüdü olduğunu belirtmektedir; “kabiliyet-i içtimaiye”, muhtelif canlıların toplum içindeki görev ve ortak ilişkilerinin düzenlenmesi hâlini içerir. Bu, toplum hâlinde yaşamının bir sonucudur. Toplumun bir organizma olduğunu düşünenler her toplumun kanunu demek olan hayat şartlarını, o toplumun unsurlarına veya fertlerin yardımlaşması demek olan “kabiliyet-i içtimaiyesine” dayandırırılar. Diğer taraftan insanın, toplumsal bünyenin eseri olduğu söylenebilir (Bedii Nuri, 1325c). Her uzviyet gibi toplum da gelişiminde uzviyetlerine; yani toplumu oluşturan teşkilât, muhit ve hayat şartlarına göre sevk ve idare edilmelidir. İnsan da bir kısmını oluşturduğu bütünden yani toplumdan ayrı düşünülemez. Ahlâk, meşrutiyet, idare gibi toplumun devam ve bekasını sağlayan ulvî sayılabilecek toplumsal unsurlar, toplumların maddî ve manevî gelişiminden sonra mümkün bir hâle gelmiştir. Toplumlar geliştikçe, ihtiyaçları karşılandıkça, ahlâk ve hukuk gelişme ortamı bulur. Eşyanın, insanın kıymeti ve ilişkileri daha adil bir şekilde algılanır. Sosyalistlerin toplumda iktisadın önceliğini ima etmeleri doğru olmakla beraber bu öncelik, iktisadî yapıya diğer unsurlara göre bir üstülük vermez ve toplumsal meseleler sırf iktisadî ihtiyaçlar üzerine kurulamaz.

Eğitim

Eğitim de önemle üzerinde durulan bir mesele olup, diğer konularda olduğu gibi Spencer’e atfen ele alınmaktadır. Fazıl Ahmed (1325) Spencer’in genel olarak faaliyetleri şahsın doğrudan doğruya hayatını muhafaza için sarf ettiği faaliyet, şahsın hayattaki zaruri ihtiyaçları temin için sarf ettiği faaliyet, aile hayatının gerektirdiği faaliyet, toplumsal faaliyet ve güzel sanatlara dönük faaliyet şeklinde tasnif ettiğini belirtir. Demek oluyor ki insan her şeyden önce hayatını korumak ve sürdürmekle yükümlüdür. Bu konudaki en önemli husus sağlık ve kuvvettir. Çünkü toplumsal, ahlâkî ve fikrî hayatta sarf edilecek kuvvetlerin kaynağı sağlıktır. Hayatta muhtaç olunan en önemli şeylerden biri de faydalı bilgilerle hem kendine hem de insanlığa yararlı alışkanlıklar edinmektir. Muallim ve mürebbiyenin başlıca görevi burada başlar. Çocukların zihinlerini hiçbir zaman faydalanmayacakları hatta hemen unutulmaya mahkum bilgilerle doldurmaktan vazgeçmeli, çağın ihtiyaçları ile donatmalı; genç beyinlere teşebbüs gücü, kuvvetli bir irade, tahlil gücü ve sağlam sentez yapabilecek bir şekil verilmelidir. Demolins, Anglosaksonların Latin kavimlerine üstünlüğünün sebeplerini araştırdığında bunu, hayata bakış açılarındaki farklılıkta bulmuştur. Bazıları da programların, eğitim yöntemlerinin fenalığından; gençleri hayata karşı akim ve aciz bıraktığından bahsetmektedir. Bunun sebebini Le Bon “çünkü

biz terbiyeden, onun tadil ve ıslahından bahsederken kendimizi, kendi soyumuzun, ecdadımızın, alışkanlıklarımızın, hükmü kalmayan ama şiddetle hissettiğimiz tesirini hâlâ yaşadığımızı unutuyoruz” şeklinde açıklamaktadır (Fazıl Ahmed,1325:105). Şu hâlde bir milletin terbiyesini tasfiye için uğraşırken, o milletin ruhunu, o ruhtaki hastalıklı yönleri bilmek, bir hastayı tedaviye başlamadan evvel hastalığı teşhis etmek gibi elzem bir harekettir. Fakat milletin ruhunu, gerçek ve sabit ihtiyaçlarını tamamen tayin mümkün mü? Şimdilik kısmî bir düzenlemeyle yetinip mümkün olan şeyleri yapmalı, mükemmel bütünü oluşturulması gelecekte beklenmelidir. Spencer’e göre çocuk öyle terbiye edilmelidir ki kendi arzusuyla araştırmalı, gözlem ve keşiflerin neticesini bizzat almaya muvaffak olmalı; çocuğa mümkün olduğu kadar az şey ezberleterek, dimağını fazla şey bulmaya sevk etmeli, basitten karmaşığa, dolaysızdan dolaylıya, somuttan soyuta, tecrübeden tasvire doğru yürümelidir. Ülkenin eğitim sistemi, bu hususlar doğrultusunda tadil edilmelidir.

Sonuç

Sonuç olarak tamamen teknik olanlar dışında, hemen hemen bütün makalelerde birkaç temel vurgu bulunduğu söylenebilir. Bunların ilki, meşrutiyete yöneliktir. Meşrutiyet öncesindeki idare tarzının, iktisadî ve sosyal hayatta yol açtığı mahzurların böylece bertaraf edileceğine inanılmakta; ancak meşrutî yönetimin sağlanmasıyla bütün sorunların hemen çözüleceğine dair saf bir inanç bulunmamaktadır. Şüphesiz, hükümetin kat edeceği büyük mesafeler vardır. Bu noktada bireysel hürriyetlerin sosyal, siyasî ve iktisadî hayattaki önemi üzerinde durularak, yapılması gereken uygulamalar belirtilmekte ve her şeyden önce eğitim sisteminin değiştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Siyasî dönüşümden verimli sonuçlar almak için zihniyetlerin değişmesi gereklidir. Önemli bir vurgu da hayat standartları üzerinedir. Sağlıklı bir toplum, sağlıklı bireylerden oluşur. Böylece oturan meskenlerden eğitime kadar geniş bir yelpaze oluşturan gündelik hayatın gerektirdiği düzenlemeler üzerinde durulmaktadır. Makalelerde dikkat çeken diğer bir özellik, ele alınan konu ne olursa olsun geniş bir perspektifle bakılarak öncelikle tarihî gelişimi, diğer ülkelerdeki uygulamalar; çağdaş düşünürlerin yaklaşımı ve nihayet ülkede bu minval üzere yapılması gerekenlerin sıralaması şeklinde bir yaklaşımın olduğudur. Hürriyet, demokrasi, sosyalizm gibi kavramlar karşılaştırmalı olarak ele alınmakta; bu durum bazen konu başlıklarında, bazen de satır aralarında yer almaktadır. Şahsî, siyasî, iktisadî alanda sağlanacak hürriyet, gelişmenin olmazsa olmaz koşuludur. Toplumsal yapılarda meydana gelecek değişikliklerin sıçrama şeklinde değil, yavaş yavaş, bir evrim suretiyle gerçekleşeceği üzerinde durulmaktadır. Evrimi karşılayan “tekâmül” kavramı bir çok yazarın gündemine girmiştir. Dolayısıyla meşrutî yapı çok önemsenmekle birlikte, her anlamda istenilen seviyeye gelmenin ancak zamanla; hatta sonraki nesiller zamanında gerçekleşeceği düşüncesi görülür. Mecmuanın kısa süren yayını boyunca, iktisadî ve toplumsal hayatta söz konusu olabilecek bütün konuların işlendiği söylenebilir. Mecmuada ele alınan konular bir çok bakımdan güncelliğini korumaktadır. Ancak akademik araştırmalar açısından Erkul (1990) ve Akça’nın (1997) çalışmaları istisna edilirse; gerek iktisadî, gerekse içtimâî konularda hak ettiği ilgiyi henüz bulamamıştır.

Kaynakça

- AKÇA, Ümit. (1997), **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nın Türk Sosyolojisindeki Yeri**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- AHMED MUHTAR. (1324), "Ticaret-i Bahriye ve Limanlar", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.1, No.3, s.389-412.
- _____ (1325a), "Ticaret-i Bahriye ve Gemi ve Vapurlar", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.1, No.4, s.554-569.
- _____ (1325b), "Düyun-u Umumiye-i Düvel" **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.2, No.6, s.172-189.
- _____ (1325c), "Ziraî Program", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.3, No.9, s.47-70.
- AHMED ŞUAYİB, Rıza Tevfik, Mehmed Cavid. (1324a), "Mukaddime ve Program", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.1, No.1, s.1-10.
- AHMET ŞUAYİB. (1324b), "Devlet ve Cemiyet", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C. 1, No.1, s.54-71.
- _____ (1325a), "Avamil-i İctimaiye", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.1, No.5, s.40-80.
- _____ (1325b), "Avamil-i İctimaiye", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.1, No.6, s.145-160.
- _____ (1325c), "Avamil-i İctimaiye", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.2, No.7, s.289-321.
- ALİ KÂMİ. (1326a), "Sosyalizm Hakkında Tenkidat", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Yıl 2, C.2, No.17, s.707-720.
- _____ (1326b), "Sosyalizm Hakkında Tenkidat", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Yıl 2, C.2, No.18-21, s.734-741.
- ALİ SUAD. (1324), "Mısır'da Buhran-ı Malî", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.1, No.2, s.249-268.
- ASAF NEFİ. (1325a), "Demokrasi ve Sosyalizm", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.2, No.6, s.161-171.
- _____ (1325b), "Mücadele-i Hayatiye ve Tekâmül-ü Cemiyat", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.2, No.8, s.455-480.
- _____ (1326), "Ahmed Şuayib", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Yıl 2, C.3; No.23, s.1013-1023.
- BEDİİ NURİ. (1325a), "Hikmet-i İctimaiye", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.2, No.5, s.81-108.
- _____ (1325b), "Kabiliyet-i İctimaiye", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.2, No.7, s.322-353.
- _____ (1325c), "Hayat-ı İctimaiye", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.3, No.9, s. 1-19.
- _____ (1326), "Ferdiiyun ve Fevzaiyun", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Yıl 2, C.3, No.17, s.640-671.
- ERKUL, Ali. (1990), "Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası", **Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 13, s. 135-156.
- FAİK NÜZHET, (1325), "Aşar", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C.3, No.12, s.433-447.

- FAZIL AHMET. (1325), “Terbiye Tahsil”, **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, C.3, No.9, s.93-107.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan. (1977), **Düşünce Tarihi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- KARAMAN, Deniz. (2001), **Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Ankara: Liberte Yayınları.
- MEHMET CAVID. (1325), “Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-5”, **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, C.2, No.6, s.258-272.
- _____ (1326a), “Ticaret Şirketleri”, **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Yıl 2, C.2, No.18-21, s.767-847.
- _____ (1326b), “Borsa Muamelâtı, **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Yıl 2, C.2, No.17, s.577-612.
- _____ (1326c), “1327 Senesi Esbab-ı Mucibe Layıhası”, **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Yıl 2, C.3, No.23, s.1052-1108.
- _____ (1327), **Maliye Nazırı ve Selanik mebusu Cavid Beyefendi tarafından İrad Edilip**
- Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniyeye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumiyece Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur** (Meclis-i Mebusan, 45-46. İçtima, 21 Şubat 1326), İstanbul: Matbaa-i Amire.
- MUSTAFA ZÜHDÜ. (1330), “Ziraat Memleketi miyiz?”, **Türk Yurdu**, C.6, ss.2090-2097.
- RIZA TEVFİK. (1324), “Nüfus Meselesi ve Ehemmiyet-i Siyasiye ve İçtimaiyesi”, **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, C. 1, No.1, s.34-53.
- _____ (1325a), “Hürriyet – İngiliz Hâkim-i Meşhuru John Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor”, **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, C.2, No.5, s.19-39.
- _____ (1325b), “Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer’in Felsefesi”, **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Yıl 2, C.1. No.13, s.107-118.
- _____ (1326), “Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer’in Felsefesi”, **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Yıl 2, No.18-21, s.742-757.